

JOAN BESTARD I CAMPS
Departament d'Antropologia Cultural de la Universitat de
Barcelona
Institut Català d'Antropologia

FORMES DE VIURE I MANERES D'HABITAR¹

La casa com a construcció, com a espai habitat, és el testimoni d'un determinat tipus de formació social que condiciona la forma d'entendre i viure les relacions domèstiques. L'estructura del grup domèstic, la seva distribució de papers, la seva jerarquia interna, la seva integració amb la resta de la comunitat es reflecteix a la disposició de les habitacions i als moviments i hàbits dels actors que es distribueixen i es belluguen dins d'aquest espai. A l'espai construït dels habitatges, la societat hi inscriu les seves pròpies estructures, les seves relacions de producció, les seves relacions socials i el seu simbolisme fonamental. Com a microcosmos, la casa proporciona una imatge reduïda del món exterior. Transforma i ordena en espai domèstic les forces socials i ideològiques que determinen el model de vida familiar.²

1. Aquest treball forma part d'una anàlisi de la continuïtat i el canvi dins de les relacions de parentiu de l'illa de Formentera, la més meridional de les Balears. Té una superfície de 82,08 km² i una població, el 1975, de 3.553 habitants. El tipus de poblament és dispers, amb tres nuclis corresponents a les tres parròquies de l'illa: Sant Francesc, Sant Ferran i El Pilar. Després de diversos períodes de poblament i de despoblament, es repobla definitivament a finals del segle XVII des d'Eivissa. Des del segle XIX, els homes de Formentera emigren temporalment a Amèrica del Sud i les Antilles sense tallar llurs lligams amb l'illa natal. A partir del 1960, rep l'impacte del turisme que transformarà les antigues formes de vida (Cf. Vilà Valentí, J. 1950).

2. Sobre la casa com a microcosmos i com a imatge reduïda del món, cf. l'excel·lent anàlisi de P. Bourdieu (1972) sobre la casa de Cabila.

Els canvis a l'estructura interna del grup domèstic, així com els canvis a la relació que aquests grups mantenen amb la comunitat i amb el món exterior, es fan clarament palesos a l'estructura de les habitacions i en l'ús que en fan llurs habitants. Les formes de viure s'expressen en les maneres d'habitar i els canvis en els estils de vida suposen una sèrie de transformacions als habitatges de les unitats domèstiques.

Tant historiadors com etnòlegs³ han assenyalat que el procés de privatització de la família occidental s'ha reflectit en les diverses formes de distribuir l'espai domèstic, que indicaven noves maneres de definir les fronteres entre l'àmbit públic i l'àmbit privat, la vida íntima i la vida de relació, l'espai masculí i l'espai femení, així com l'espai de cada generació. Els llocs on hom pot menjar, dormir, treballar i relacionar-se socialment són expressions de la dinàmica interna de la vida familiar, de la seva pròpia estructura jeràrquica, dels valors que defineixen la seva forma de vida i del mecanisme familiar que s'imposa sobre el conjunt social. Tant si parlen de les estructures habitacionals de la vida familiar aristocràtica de l'antic règim, com si es refereixen a les transformacions que han sofert les cases dels camperols o obrers, perdura la idea que les diferents estructures espacials reflecteixen diferents formes d'organitzar la vida familiar, com si cada espai separat i cada nova habitud en l'ús d'aquest espai significués una transformació de les fronteres internes i externes del grup domèstic. Aquestes diferents formes d'organització familiar no es diferencien per la dimensió i composició del grup domèstic, sinó per la redistribució de les jerarquies internes i per la forma d'inscriure's dins del teixit social. Aquests canvis d'organització domèstica no ens són proporcionats per les llistes del cens, sinó pels diversos costums familiars i les modalitats de

3. Cf. l'anàlisi de l'estructura de les habitacions que fan N. Elias (1982: 60-90) a la societat cortesano-aristocràtica diferenciada de la burgesa; A. Collomp (1978, 1983: 53-80), les formes d'habitar i l'estructura familiar de la *domus* provençal del segle XVIII; F. Zonnabend (1980: 27-47), l'experiència de l'espai domèstic a Minot; M. du Boulay (1974: 15-40), l'estructura de la casa i les relacions domèstiques a un poble de muntanya grec; M. Segalen (1980: 43-84), la relació entre família, espai domèstic i comunitat; O. Löfgren (1982, 1984), el procés de privatització i el canvi a l'estructura de les habitacions de la classe mitjana i obrera sueca.

relació entre els seus membres. Una mateixa dimensió i composició pot encobrir formes molt diferents de relació i diferents funcions del grup domèstic.

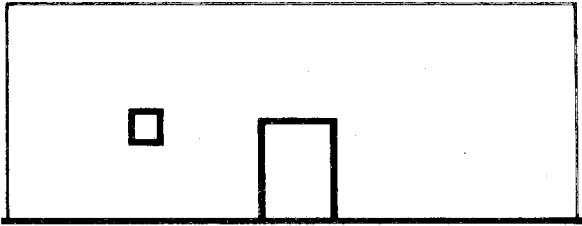
L'espai domèstic, amb les seves transformacions i ruptures a través del temps, esdevé un element privilegiat per a preguntar-se sobre els canvis de l'experiència i funcions del grup domèstic. Dins de la problemàtica del canvi de la família, sobretot entre els historiadors, ha prevalgut el vell model sociològic de la progressiva nuclearització de la vida familiar. A mesura que s'ha perdut la vida comunitària i aquesta va esdevenint una relació entre subjectes abstractes, la família es va tancant en si mateixa, apareix el sentiment familiar i, alhora, apareixen noves divisions en les àrees de la vida domèstica. Les transformacions de la família poden ésser plantejades de forma simplificada com a un procés d'aïllament que suposa una sèrie de divisions espacials, així com l'aparició de noves actituds i sentiments entre els seus membres. Com a propis de la família moderna apareixeran elements com ara un nou sentiment familiar envers els fills, noves formes d'actuar a l'àmbit privat i una nova disciplina del cos familiar. De fet, el que N. Elias (1978) anomenà *el procés de civilització* als costums domèstics suposa un passat en el qual *la densitat social no deixa lloc per a la família*, com diu Ph. Ariès (1973: 460), i un present en el qual la vida privada està clarament separada de la vida pública, la família es replega i necessita espais clarament diferenciats a l'interior d'una densa vida domèstica.

Aquest model de transformació familiar heretat de la sociologia clàssica no pot ésser plantejat com un procés purament lineal que condueix indefectiblement a la privacitat de la família moderna en un món cada vegada més complex, i desproveïda progressivament de funció, fins arribar a un *aïllament estructural* (Parsons, 1943) en les societats industrials. Es tracta, més aviat, d'analitzar en una situació concreta i en un període de temps limitat els complexos processos culturals que condueixen als canvis i adaptacions de la vida familiar i de les seves funcions domèstiques, així com els diversos llocs que ocupa la família dins el teixit social. No pretenem en absolut presentar un progressiu procés de modernització de la vida familiar des d'una situació suposadament tradicional, sinó contextualitzar els diferents processos de canvi familiar en situacions concretes. Des d'aquesta perspectiva,

la vida domèstica, amb els canvis i transformacions de les seves fronteres internes, esdevé un fenomen complex amb significats diversos segons cada situació.

Analitzant els diversos tipus de casa de Formentera, és possible plantejar alguns dels processos que condueixen als canvis de la vida domèstica i de la relació que cada família manté amb la resta de la comunitat. Es tracta de seguir, fonamentalment, el discurs dels informants quan parlen dels diversos tipus de cases que han vist i de les diverses formes domèstiques que han viscut; analitzar l'organització de l'espai domèstic i contrastar els canvis i transformacions dels diferents tipus de cases, així com el significat que assignen a les diferents formes de relació familiar.

Quan hom pregunta sobre les cases, les formes d'habitar en el passat, sobre les diferències i continuïtats en les maneres de viure les relacions domèstiques, apareix immediatament entre tots els informants un element que delimita clarament les formes d'habitatge en el passat. L'emigració a Amèrica com a mariners de principis de segle és l'element que explica el canvi de la tipologia de les cases de Formentera —«Abans hi havia poques cases, eren petites i planes». L'emigració és un element que es fa servir per a marcar una discontinuïtat amb el passat i que s'expressa clarament en els canvis de l'habitatge rural que imposaren els emigrants. Hi ha un tipus de casa que serà considerada com a més antiga —*ses cases velles*—, pertanyent al passat més remot, que és associada a una forma de vida que va empènyer els homes cap a l'emigració. És una forma d'habitar pròpia del passat, gens idealitzada, i que els informants associen a l'escassetat de l'espai i a la densitat de les relacions domèstiques. «Hi havia poques cases i érem molts a cada casa.» Aquesta casa és de planta rectangular (fig. 1), amb coberta plana, feta d'argila, carbó i algues, sobre vigues de sabina, al damunt de les quals es col·locaven petites planxes de la mateixa fusta (*es tegell*). Hi ha una sola porta per on entra la llum i l'aire durant el dia. L'entrada de la casa està resguardada per una branca de pi sostinguda per dos pals. La façana té generalment un petit forat quadrat que servia com a finestra, tancada per un portaló de fusta. La cuina estava a l'exterior i, si s'instal·lava dins de la casa, hom la situava en un costat de la planta rectangular principal. La forma de construcció d'aquestes cases era senzilla i adaptada al medi natural. No eren

Alcat de la façana

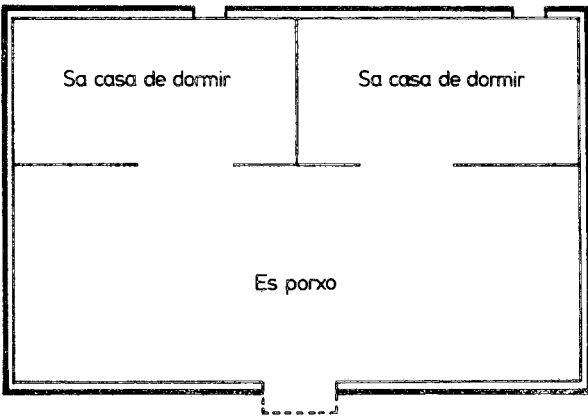

Fig. 1. Ses cases velles

necessàries fortes inversions ni la importació de materials. Per a fer una casa «es reunia tot el veïnat i feien una paredada. Tallaven troncs de sabina per fer es texell. Posaven algues i argella. Es trispol era de pedra. Era important una bona cuina per fer-hi foc». Moltes d'aquestes cases no tenien xemeneia i el foc es feia al terra.

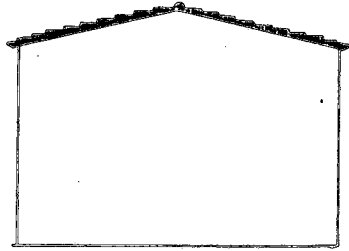
Aquestes cases de forma paral·lelepípeda, amb uns grans murs, sostre pla i orientades generalment cap al sud, podien créixer al voltant del rectangle principal (*es porxo*), adossant-hi nous paral·lelepípedes a la part del darrera o bé afegint un altre pis. Eren les habitacions de dormir (*ses cases de dormir*), que servien com a dormitori i, alhora, com a rebost, graner i celler. No constituïen un espai clarament diferenciat com a dormitori, puix que tenia altres usos i hom podia descansar en altres llocs de la casa, com ara en el banc d'obra situat al llarg de la paret interior del porxo o fora de la casa a les nits caloroses de l'estiu. A Formentera, eren poques les cases que tenien un pis —només les dels principals propietaris— i predominaven les cases petites d'una sola planta. W. Spelörink (1936: 204) assenyala l'existència de 14 cases amb planta baixa i un pis, i 572 cases amb una sola planta. Per altra banda, els viatgers de mitjan segle passat insisteixen en la petitesa d'aquestes cases de Formentera. Així ho indiquen Gibert, J. M. (1845: 168): «Els habitants viuen a masies aïllats en cases summament reduïdes»; i l'Arxiduc Lluís Salvador (1869): «S'assemblen a les d'Eivissa encara que en general són més baixes, petites i miserables».

Aquestes cases petites són, precisament, el tipus d'espai domèstic amb el qual va trencar l'emigració. A partir d'aquest moment, hom diria que, al discurs dels informants, s'han obert les finestres, s'ha diversificat l'espai i s'ha multiplicat el nombre de cases. En aquesta època «se feren moltes cases noves». Canvia la forma de construcció, hom requereix nous materials que no es troben a l'illa i la intervenció d'obriers especialitzats. «Una casa la feia un mestre. S'home ajudava, però es necessitava un mestre, un especialista. Per fer ses bigues i ses portes es necessitava un carpinter. Ses bigues se feien de fusta de pi de Formentera. Ses portes, de fusta que venia de fora. Sa teula venia d'Eivissa.» Quan parlen d'aquestes cases concentren l'element diferenciador en la teulada que havien de portar de fora. Si abans les cases eren de

coberta plana i fetes amb material de l'illa, i amb l'ajuda dels veïns, hom insisteix ara en la innovació de la teulada de dues vessants com a canvi més important i com a signe de la transformació respecte del passat. Per altra banda, les finestres seran molt més grans que a les cases antigues, on o bé no existien, o bé consistien tan sols en un petit quadrat obert a la façana. Aquestes noves cases tindran dues finestres situades una a cada banda de la porta d'entrada, que ara es protegeix amb una enramada que ja no té el caràcter provisional de les cases antigues. A mà dreta, hi ha una habitació que serveix de rebost o de dormitori per als fills. Darrera del porxo i el rebost hi ha dues habitacions que es fan servir com a dormitoris. Ja no s'anomenen *cases de dormir*, sinó *quartos*, la qual cosa indica una major integració d'aquestes habitacions en el conjunt de la casa, així com una major diferenciació de les funcions domèstiques respecte de les cases antigues. Per últim, a la banda esquerra es troba la cuina, clarament separada del porxo (fig. 2).

Aquest nou tipus de cases construïdes pels emigrants anirà imposant-se com a model homogeni d'hàbitat dispers de l'illa i marcarà un estil original clarament diferenciat de les cases rurals eivissenques. Aquestes cases d'emigrants esdevindran un ideal i, alhora, suposaran una crítica del passat. Amb tot el que representen com a símbol d'una època i com afirmació d'un grup social, aniran imposant-se sobre l'antiga casa de planta rectangular i coberta plana. Aquesta antiga construcció esdevindrà un signe d'endarreriment o manca de recursos per a transformar el mode de vida domèstic. Així, les cases noves seran construïdes sovint al costat de les velles, les quals esdevindran construccions auxiliars per a posar les eines de treball del camp o bé es faran servir com a rebosts. Aquells qui heretaven una casa vella, la transformaven construint-hi una nova teulada, ampliant les finestres, dividint els espais i construint una nova cuina. Només algunes cases velles seran conservades com a símbol d'un passat, que es representa molt llunyà, i de les quals sovint tan sols en queden les ruïnes, principalment aquelles cases importants amb un pis que anaven venent part de les terres.

Com a fruit dels seus viatges, cada emigrant construirà una casa, expressió de la seva capacitat de disposar de recursos autònoms. «Molts eren els qui anaven a Amèrica, feien una

Alcat lateral

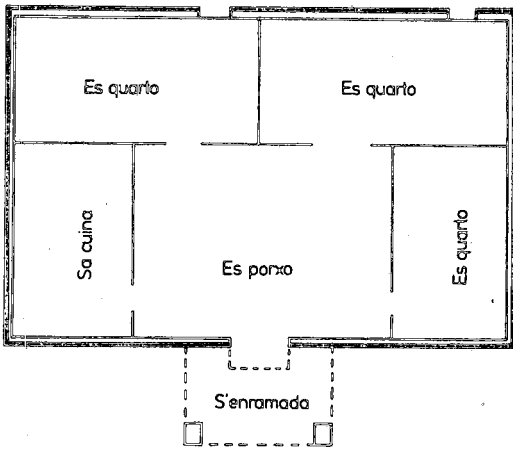

Fig. 2. La casa dels emigrants

temporada o anaven a Cuba a tombar madera, i els hi donava per fer-se una caseta.» Aquests mariners construïen una casa en un tros de terra heretat o comprat. «Es varen fer la meitat de ses cases des sous que guanyaven a Cuba i per aquells llocs que anaven els homes. Se n'anaven allà, estaven dos, tres anys, lo que fos, i venien aquí amb cinc-centes o mil pessetes i feien sa casa i es casaven. Així hi va haver, jo pensaria, una bona meitat de sa illa. Era sa base per casar-se.» Aquesta proliferació de cases noves, la importància que hom atorga al fet que cada home casat construís la seva casa és un índex de la progressiva importància que hom dóna a la parella com a centre de la vida domèstica. Poden existir vincles de parentiu i veïnatge més amplis que el nucli conjugal, però la parella s'autonomitza i apareix un nou sentiment familiar al voltant de la construcció d'aquestes cases d'emigrants. Generalment, construïen mitja casa amb teulada d'una sola vessant i després d'altres viatges ampliaven la part posterior, convertint-la en una casa de doble vessant. Aquest nou estil de construcció s'imposà com a expressió dels canvis que s'estaven registrant a l'estructura social i econòmica de l'illa. Canvis que permetien parlar d'un cert aire cosmopolita als viatgers i visitants de l'illa en aquesta època.⁴

Aquests canvis no són percebuts, tanmateix, com una transformació brusca oposada als canvis sorgits en el present. Tot el passat sembla situar-se en una mena de *continuum* on ha existit un ritme d'adaptació als canvis econòmics. Al discurs dels informants, el present és el temps de les ruptures i dels canvis radicals. Amb el turisme i amb les transformacions econòmiques dels anys seixanta, els ritmes del canvi es precipitaren, s'introduí un altre ritme de vida percebut com a més ràpid, perquè el temps és apreciat pel seu valor productiu. És un temps trencat on han desaparegut els ritmes de vida familiar i social del passat i on predominen les relacions abstractes entre individus. Aquesta

4. Així s'expressa Chamberlin, F. (1927: 253), una mica sorprès per l'aspecte de la gent en comparació amb Eivissa: «No hi ha dubte que la gent en general té millor aparença i és més cosmopolita. Havia pensat que trobaria tot el contrari, però no cal buscar la raó gaire lluny. És la influència del viatge, car pràcticament tot home de Formentera ha estat, o està, embarcat. Tot home és un mariner i el mariner coneix el món».

orientació de la memòria dels informants no significa pas que no hi hagués importants transformacions en el passat. L'emigració dels mariners canvià radicalment la distribució de la propietat de la terra i els antics parcers i jornalers esdevingueren petits propietaris agrícoles. «Les terres es compraven després de fer algun viatge a Amèrica. Quan tornaven compraven metres de terra. Després feien un altre viatge i compraven més terra.» Les finques grans són dividides i la propietat de la terra es distribueix de tal manera que consisteix en petites propietats domèstiques, a les quals la casa és la unitat de residència i de producció domèstica, disperses per tota la superfície de l'illa. Si comparem els catastres de 1879 i 1957, podem comprovar l'augment del nombre de petits propietaris (fins a 20 ha., amb una concentració notable de propietats de menys de 5 ha), mentre que minva el nombre de propietaris de més de 20 ha. Al 1879, hi ha 288 propietaris de terrenys compresos entre 0 i 20 ha, que ocupen una superfície total de 1.332,66 ha, mentre que al 1957 hi ha 1.027 propietaris de terrenys compresos entre 0 i 20 ha, ocupant una superfície total de 3.828,14 ha (quadre I).

Aquesta mena d'emigració temporal dels mariners possibilità la creació de petites explotacions familiars i, alhora, fou la condició per a la supervivència d'una economia domèstica camperola orientada cap al consum familiar, puix que llur treball assalariat contribuï al manteniment dels grups domèstics camperols als quals pertanyien. Aquests emigrants no pretenien adquirir una nova ocupació a societats diferents, sinó millorar llur posició a la pròpia societat. Són treballadors assalariats durant part de la seva vida i tenen altres fonts de recursos gràcies a les activitats de *subsistència* a les petites propietats familiars.⁵ Com indica l'arxiduc Lluís Salvador Habsburgo (1890, vol. II: 402),

5. Wallerstein, I. et al. (1982: 438-39) indiquen que si considerem el grup domèstic com a *fons comú d'ingressos* creat per l'economia capitalista mundial, podem distingir aquestes diverses categories d'ingressos: a) salaris (en el nostre cas, els guanyats pels mariners o treballadors emigrants durant part de llur vida); b) béns de consum que resulten de les activitats de subsistència (treball agrícola a la propietat familiar, caça, pesca); c) ingressos per la venda a petita escala de productes al mercat (animals, ous, fruits o productes de confecció: costura i punt); d) la renda per l'ús de la terra, animals, diners...; e) ingressos rebuts sense intercanvi immediat

«ordinàriament, busquen la majoria d'ells, en la seva joventut, col·locació als vaixells nacionals dedicats al comerç amb l'Amèrica del Sud o la del Nord o amb les Antilles espanyoles, navegaven durant sis o deu o alguns fins a dotze anys amb interrupcions més o menys llargues i després de procurar-se així l'estalvi d'alguns centenars o milers de duros, es retiren al país natal on passen la resta de llur vida com a camperols o pescadors o com ambdues coses alhora, si és que no prefereixen ser picapedrers o dedicar-se a la fabricació del carbó o a la compra i venda de productes de l'illa.»

El model d'hàbitat dispers existent a l'illa s'intensificà amb les noves construccions de les cases d'aquests emigrants, els quals, sense grans capitals, tornen a la seva terra d'origen i esdevenen petits propietaris agrícoles o mantenen les propietats familiars. Com indica J. Bisson (1977: 151) en referir-se al tipus de poblament de Formentera,

«els beneficis obtinguts com a mariners han accelerat la tendència a la dispersió, car cada tornada de la navegació fou acompanyada de la construcció d'una petita casa elemental, aïllada en el centre de la minúscula explotació, construïda en una parcel·la de la propietat dels pares.»

Ésser *pagès* fou possible gràcies als viatges dels mariners i, d'aquesta manera, hom pogué mantenir una economia domèstica d'autosubsistència. Treballar la terra i conrear els productes que ha de consumir la unitat domèstica esdevindrà una possibilitat viable i, alhora, un ideal familiar. La identitat dels grups domèstics esdevé fonamentalment *pagesa* i, en aquest sentit, les cases dels emigrants simbolitzen una continuïtat respecte del

de treball o mercaderies (regals, ajudes). El primer factor (treball assalariat) no ha d'ésser necessàriament la principal font d'ingressos durant tot el cicle dels grups domèstics situats a la perifèria del sistema capitalista. L'emigració temporal de mariners fou la condició per a la continuïtat d'una economia camperola familiar de *subsistència* a Formentera així com la forma d'integració d'aquests grups domèstics a la perifèria del sistema capitalista mundial.

Repartició de la propietat a Formentera

Any 1879

<i>Hectàrees</i>	<i>Propietaris</i>		<i>Superfície</i>	
	<i>N.º</i>	<i>%</i>	<i>Ha.</i>	<i>%</i>
0- 5	197	52,6	338,57	6,1
5- 10	47	12,5	334,64	6,1
10- 20	44 ¹	11,4	659,45	11,9
20- 30	33	8,8	788,16	14,3
30- 50	33	8,8	1.280,28	23,2
50- 70	10	2,6	569,57	10,3
70-100	4	1,0	343,53	6,2
100-150	3	0,8	308,53	5,6
150-300	2	0,5	376,68	6,8
300-500	1	0,2	495,83	9,0

Any 1957

0- 5	782 ²	71,2	1.394,82	19,9
5- 10	140	12,7	997,53	14,3
10- 20	105	9,5	1.435,79	20,5
20- 30	36	3,2	884,45	12,5
30- 50	21	1,9	834,91	11,9
50- 70	8	0,7	468,32	6,7
70-100	3	0,2	242,27	3,4
100-150	2	0,1	287,22	4,1
150-300	1 ³	—	244,49 ³	—
300-500	1	0,09	426,41	6,1

1. Comprès el servei de fars.

2. Dels quals 292 posseeixen menys d'una ha.

3. Les salines excloses.

passat. No marquen una ruptura radical amb les antigues maneres de viure i les formes d'habitar, sinó la possibilitat de supervivència i perpetuació dels grups domèstics. Hom conserva la planta rectangular de la casa i el porxo segueix essent el centre de la vida familiar. Canvien simplement alguns elements externs i es produeix una diferenciació més marcada de les funcions dels espais domèstics. La multiplicació d'aquest tipus de cases —«Més de la meitat de les cases de Formentera es feren en aquesta època»— i les transformacions en la forma de construir critiquen l'estructura jeràrquica de les cases del passat i afirmen la viabilitat d'una economia camperola.

Els tipus de cases dels quals hem parlat tenen un element comú que marca la continuïtat de la seva estructura: *es porxo*, espai multifuncional on s'estableixen les principals relacions de la vida domèstica i on es pren contacte amb l'exterior. Aquí és on es rebia els visitants, on els joves festejaven amb les noies de la casa, on es celebraven les vetllades nocturnes amb els veïns i on la dona passava la major part del temps teixint, cosint o preparant el menjar.⁶

No hi havia elements decoratius, era un espai auster on cada cosa podia crear diversos significats, puix que les funcions del porxo no venien determinades per les divisions de l'espai, sinó per les activitats que hi tenien lloc. Espai femení de dia, esdevenia espai dominat per l'home durant les vetllades nocturnes. Un espai on es realitzaven les tasques domèstiques quotidianes, esdevenia escenari on les filles eren presentades quan arribaven els joves a l'època del *festeig*. Espai domèstic per excel·lència, el porxo és el símbol de la vida familiar, tant pel que significa de replegament sobre ella mateixa, com per allò que deixa veure als visitants. No

6. Les descripcions del porxo insisteixen en el seu caràcter multifuncional. Cf. arxiduc Lluís Salvador Habsburg (1886-1890, vol. I: 40): «El centre de la vida domèstica de l'eivissenc i el seu element més característic és sens dubte la polivalent estança principal del seu habitatge». W. Spelbrink (1936: 247): «Es l'habitació per a tot i serveix per tots els usos domèstics. Serveix tant com a habitació de treball, d'estar, per a cuinar i per a menjar». Vilà Valentí, J. (1950: 436): «La peça fonamental de la casa és el *porxo* (...) Al *porxo* transcorre la vida casolana, diürna, del formenterenc. Allà menja, xerra amb els familiars, prepara i arregla els seus treballs i assumptes».

és tan sols un espai on es desenvolupen les activitats quotidianes, sinó que també esdevé un espai de representació del valor de la família. Allà hi trobem els principals esdeveniments del cicle familiar. Es mostra el nen batejat i s'hi col·loca el familiar difunt per a que sigui contemplat per darrera vegada pels seus coneguts. S'hi reb allà mateix els parents i amics, i es reforça el sentit de comunitat entre les diverses cases veïnes.

No hi ha diferenciació d'espais, però existeixen normes estrictes d'interacció entre les persones que componen la unitat domèstica. La diferència de generacions i de sexes és l'eix al voltant del qual s'organitzen les normes de conducta. Cada acte està jerarquitzat i s'instauen normes estrictes de comportament entre sexes i entre generacions. Els informants donen la imatge d'un passat en el qual regia l'estricta observància de determinades regles: respecte dels joves envers la gent gran i una forta divisió dels papers sexuals. Pares autoritaris i dones separades dels homes són dues imatges que sorgeixen de la memòria del passat.

El respecte entre generacions és un dels eixos normatius que organitzen la conducta domèstica —«Els fills tractaven de vós als pares», «Els fills entregaven el jornal als pares»— i és també un dels eixos mitjançant els quals es pensa el canvi bruscat del present: —«Ara ja no és així, tot s'ha retgirat»—. Aquesta distància entre generacions que introdueix unes fronteres jeràrquiques serveix per a organitzar la vida del passat en aquest espai obert del porxo on no hi ha divisions físiques. Hom recupera, així, en el temps —mitjançant la jerarquia de generacions i les actituds de respecte envers els membres de la família— allò que no es disposa a l'espai. Les relacions familiars d'abans s'inscriuen en el context estret del porxo, sense que es doni en aquesta habitació comú aquella mena de promiscuitat que tant semblava escandalitzar els observadors de la vida rural de començaments de segle.⁷ Les

7. Cf. M. Segalen (1980: 56) sobre la diferent actitud envers la vida conjugal dels camperols i dels observadors burgesos. A llurs descripcions no es poden deixar d'emetre judicis negatius sobre l'organització interior de la casa, tan diferent de l'ideal de la casa burgesa. Cf. Navarro, V. (1901: 102) com contrasta la bellesa exterior de les cases *pageses* amb llur sordidesa interior: «Les cases dels pagesos valen molt més per fora que per dins (...), tenen una blancor tan nítida que fa goig i fa concebre idees de benestar, de pau i felicitat; mes quan hom s'hi apropa i,

relacions jeràrquiques ordenaven les actituds i decisions dels membres de la casa. «Quan un home es casava i portava a viure la dona a casa dels seus pares, els qui regentaven la finca eren els pares. Mentre ells podien valdre's per si mateixos, mentre ells podien sortir de sa casa, mentre podien anar, eren ells qui decidien. Per costum, perquè els homes per edat i per experiència es creien que anaven millor.»

La divisió entre sexes apareix també més marcada en el passat que en el present i és un altre dels eixos per a explicar els canvis. «De sa casa se'n cuida sa dona. En casos excepcionals s'homo pot ajudar. Ara va canviant i es reparteix més, però tota sa vida això ha estat feina de ses dones», deia un home de quaranta anys, mentre que la seva mare insistia en la separació que hi havia entre marit i muller durant la seva joventut, com si l'ideal de vida íntima compartida de la família conjugal moderna no existís en el passat i s'organitzés un altre tipus de privacitat familiar en la qual la separació dels sexes tindria un paper important.

L'univers de la dona és la casa, la seva presència és necessària per a la supervivència del grup domèstic. Té cura dels animals domèstics (les gallines, el porc i les cabres), fa el pa, va a buscar aigua, renta la roba, fa el menjar, teixeix la llana i pren cura dels nens. L'espai propi de l'home, per contra, és fora de la casa. L'home ha de sortir, no hi pot romandre sempre. És exclòs de la casa de la mateixa manera que la dona hi és tancada. Quan han de sortir tots dos, van sempre separats pels camins, una darrera l'altre, com si només poguessin deixar-se veure junts a la casa. Hi ha un món exterior propi dels homes, el món del treball agrícola, de la vida pública o de l'emigració, que hom oposa al món interior i tancat de les dones que és simbolitzat per la casa. Aquesta oposició entre el defora i el dedins sembla implicar que els homes haguessin d'ésser vistos, mentre que les dones eren amagades. Fins i tot de nit, a l'estiu, els homes podien dormir fora, mentre que les dones i els fills es quedaven sempre a dins. Els joves eren els qui sortien i anaven organitzant els grups pels camins. «Un sortia de casa seva, feia un *uc*, un altre el responia,

sobretot, quan hom les veu per dins, la il·lusió minva, no tan sols fins a desaparèixer totalment, sinó fins a convertir-se en desgrat. L'interior d'aquestes cases no pot ésser, en general, ni més desgavellat, ni més sòrdid, ni menys confortable».

d'aquesta manera s'anaven entenent els uns amb els altres i es trobaven a un lloc junts, se n'anaven al poble o a qualche banda.» Aquests grups de joves anaven al vespre per les cases on hi havia alguna dona soltera i establien una relació burlesca amb la casa com si mitjançant la solidaritat del grup d'edat masculí intentessin trencar la protecció que suposa per a la dona jove l'àmbit domèstic.

La presència d'un home fora de casa seva sempre indica una relació i un propòsit clars, mentre que la de les dones apareix obscura, com si no es veiés o com si estigués carregada de diversos significats. En aquest sentit, l'àmbit masculí i el femení s'oposen com el visible i l'invisible, el clar i l'obscur, l'interior i l'exterior. El treball de l'home és públic, mentre que el de la dona és amagat a la casa. Les relacions entre homes sempre es veuen, mentre que les relacions entre dones són protegides per l'àmbit domèstic.

En una comunitat on tots es coneixen, les dones, per llur opacitat a les mirades estranyes, són les que fan possible l'existència d'un món familiar, tancat en si mateix, íntim i obscur per als de fora. Les dones, alhora que no deixen veure l'interior familiar, produeixen intimitat. Són la condició per a l'existència d'un espai familiar protegit de les influències externes o tancat sobre si mateix. Aquestes fronteres entre els àmbits intern i extern, l'espai tancat de la vida domèstica i l'espai obert de la vida pública que caracteritza l'oposició entre l'àmbit masculí i el femení, proporciona un espai domèstic que possibilita simultàniament la protecció i la representació de la vida familiar.

Quan l'home entra a casa, aquesta esdevé un espai dedicat a una sociabilitat diferent de les contínues relacions que mantenen les dones durant el dia amb les veïnes. Són dos tipus de relació d'ordre diferent. L'home troba l'esfera domèstica com un lloc estructurat de forma complexa i està limitat per la necessitat de representar la casa. Les seves relacions són visibles i estan controlades, mentre que les relacions de les dones es donen dins del context de les activitats domèstiques quotidianes, com si no existissin i sense que es vegin clarament. En aquest sentit, són més lliures i possibiliten una detallada informació de tot allò que passa. Hi ha un comentari constant entre les dones, i un joc continu entre el secret i la curiositat. Com deia una informant

que havia viscut la seva joventut fora de l'illa, «no es poden tenir amigues», i definia l'amistat com la possibilitat de fer confidències sense que s'expandeixin públicament. Hi ha un flux continu d'informació entre veïnes que penetra els secrets de les cases. Hom comenta i valora els esdeveniments domèstics. Hom xafardeja i conversa amb simpatia, hostilitat i ironia del que fan els altres. D'aquesta manera, disseminen i controlen un determinat tipus d'informació sobre la vida familiar dels altres, que els homes són incapaços d'obtenir. Aquesta situació apareix clarament a l'inici del festeig de les filles. Hom diu que les dones eren les que casaven les seves filles, les que posseïen la informació i valoraven les diverses cases on hi havia marits i disposaven una xarxa subtil d'estratègies per a casar les filles. Per contra, els homes es situaven a un altre nivell. Simplement eren presents i aprovaven els resultats d'aquest complex conjunt de decisions femenines.

Les dones, per llur invisibilitat, per llur món secret i per llur fluïdesa comunicativa, possibilitaven el joc entre la intimitat i la representació familiar.⁸ En aquest sentit, el porxo, amb les seves parts clares i obscures, el costat del sol i el de l'ombra, la part exterior i la interior, la presència masculina i femenina, és l'espai familiar per excel·lència. És el lloc per a la vida domèstica quotidiana, per a la vida íntima i l'espai per a la representació familiar. Hom no habita en ell tan sols, sinó que també hom hi deixa veure el valor del grup domèstic.

La divisió entre sexes i els significats associats a cada un d'ells configura aquest doble joc entre la intimitat i la representació que té lloc al porxo. La marcada separació entre el sexe masculí i el femení organitza alhora la vida familiar tancada en si mateixa i la seva forma de presentar-se a l'exterior. Només la formació d'una nova privacitat familiar en el present trencarà aquesta divisió

8. Quant aquest aspecte, considero pertinent l'observació que va fer Simmel sobre el secret (1977: Vol. I: 378): «El secret ofereix, per dir-ho d'alguna manera, la possibilitat que aparegui un segon món, junt amb el món patent, i aquest darrer pateix amb força la influència d'aquell». En aquest sentit, les dones ofereixen a la vida domèstica, com a condició del secret, aquest segon món de la intimitat i l'interior familiar que resta al darrera, però mai no s'expressa completament en el món patent a l'exterior de la representació familiar.

entre sexes. L'espai domèstic és reorganitzat, hom crearà noves divisions i el porxo perdrà aquest caràcter multifuncional d'espai quotidià i espai de representació que tenia a les cases del passat. Anirà buidant-se de sentit a mesura que s'ompli d'objectes. Per altra banda, les famílies hauran d'organitzar una nova relació amb l'exterior i el temps familiar trencarà els seus lligams amb el temps social.

Ja hem fet esment de les transformacions sofertes per la vida familiar durant el present segle, reflectides en les maneres d'habitar i en l'estructura de les habitacions. Hem assenyalat els canvis en la distribució de l'espai domèstic, així com la continuïtat de la vida familiar simbolitzada pel porxo. Si hem insistit en aquest últim aspecte, només ho hem fet seguint el discurs dels informants, els quals semblen situar llur memòria familiar en una mena de *continuum* regit per un ritme d'adaptacions ordenades fins als anys seixanta, moment en el qual es precipità el canvi i es trencaren els processos d'adaptació. El present familiar esdevé llavors un temps trencat i sense cap mena d'arrelament a la vida social de la comunitat. Per contra, la manera d'habitar i la forma de vida familiar del passat conjugaven el tancament del grup domèstic sobre si mateix amb l'obertura envers les altres cases, la intensitat de les relacions familiars amb la vivacitat dels lligams entre grups domèstics, l'espai íntim i separat de la casa amb els espais de relació col·lectius. En resum, el temps familiar es conjugava amb el temps social, mentre que en el present, les famílies semblen aïllades i han perdut l'homogeneïtat que feia possible la comunicació entre elles. En aquesta escissió entre vida familiar i vida social, les relacions col·lectives han desaparegut i la majoria de festes comunals, de balls i reunions festives no són altra cosa que records dels vells, que els barregen amb llurs records d'emigrants. L'espai social ha quedat neutralitzat i envaït per elements estranys on els grups familiars, perduda tota possibilitat d'expansió i relació mitjançant l'idioma de la tradició, s'han tancat en si mateixos.

Aquesta dualitat apareix clarament al discurs dels informants sobre l'illa. Per una banda, donen una imatge de solidaritat i cohesió dins de l'illa —«Tots som iguals», «tots nos coneixem», «tots som pagesos»— i, per una altra, una imatge de dispersió i individualisme. Des d'aquest *temps enverra* hom jutjarà el present

com a «egoisme individualista» i «aquesta espècie d'ambició que ens ha agafat a tots». La vida de relació s'ha deteriorat. Hi havia espais de comunicació, hi havia vida al poble, hi havia festes, la gent es reunia, era fàcil establir contacte amb els altres, els veïns compartien eines de treball comunes i s'ajudaven en les feines del camp. Tanmateix, en el present sorgeix la dispersió i la ruptura amb les habituds del costum. Ara la gent roman a casa, mira el televisor, surt amb cotxe i s'avorreix tot sol.

Sens dubte, aquest contrast entre el passat i el present té quelcom a veure amb la nostàlgia del passat i amb la creació d'un món de la tradició, els costums i les normes més enllà del temps. «He viscut dos móns» és una frase contínuament repetida pels vells referint-se a aquesta ruptura amb el passat. No obstant això, aquesta divisió entre dos sistemes de valors antitètics no pot ésser explicada tan sols per la nostàlgia del passat, ni es tracta d'una simple transformació lineal d'un sistema de vida tradicional en un sistema de vida modern. Ja hem vist els canvis importants esdevinguts al llarg d'aquest segle, reflectits en diverses formes d'habitar i en diverses formes de definir l'espai domèstic. Tanmateix, aquesta història no apareix a la memòria familiar com a ruptura radical, sinó que més aviat els esdeveniments són percebuts com a transformacions i adaptacions d'una forma de vida que segueix essent *pagesa*.

L'emigració cap a Amèrica de començaments de segle no ha de plantejar-se forçosament com a ruptura amb les formes de vida del passat, sinó més aviat com a suport de la vida tradicional. El retorn d'emigrats confirma aquesta cultura i fa possible la seva continuïtat. Els converteix en petits propietaris agrícoles amb una economia domèstica de *subsistència* que apareixerà inviable en el present, on predomina una situació radicalment invertida. «Abans havíem d'anar a l'Havana, ara tenim l'Havana aquí», deia una dona referint-se al canvi. S'obren noves comunitats econòmiques a l'illa que trenquen amb el model de l'economia camperola orientada cap al consum familiar que simbolitza la casa d'emigrants.

Si el treball dels emigrants havia creat les condicions per a l'accés a la propietat de la terra i la possibilitat de mantenir una economia domèstica de *subsistència* que produïa la major part dels productes consumits a la casa, el turisme ha trencat

radicalment amb aquesta situació. Hi ha hagut una obertura envers el món exterior i, alhora, una dependència més gran respecte dels centres de decisió econòmica. L'homogeneïtat de l'estructura social, així com les formes col·lectives de comunicació social han desaparegut. Han augmentat les diferències econòmiques i la insolidaritat de les famílies nuclears s'ha intensificat. La ruptura de la sociabilitat tradicional ha causat un replegament de la família nuclear en si mateixa, de la mateixa forma que la densitat social ha anat desapareixent davant la família. Un nou familisme individualista substitueix les formes de sociabilitat del passat. Els intercanvis afectius i la comunicació social s'han replegat a l'àmbit dels propis parents, puix que no poden assegurar-se fora de la pròpia família. A mesura que van desapareixent les festes tradicionals que aplegaven la gent de l'illa, adquireixen importància determinades cerimònies específicament familiars. Les festes més importants són aquelles que marquen el cicle d'un individu dins de la família. Els batejos, la comunió i la boda restringeixen llur celebració fonamentalment als parents i als grups d'edat i adquireixen un caràcter ostentatori davant tots els convidats i la resta de la comunitat, mentre que hom celebra la mort amb més discreció entre els veïns i el cercle de parentela.

Un nou tipus de cohesió social en el qual predominen les relacions formals (grups professionals, partits polítics, societats esportives) sobre les relacions informals (parentiu, veïnatge, clientelisme) provoca que els canals tradicionals de comunicació es trenquin i aparegui la imatge de famílies incomunicades i aïllades socialment. Quant més participen els grups domèstics dels canvis socials i més s'integren dins de les noves formes econòmiques, més s'aïllen, perden llur homogeneïtat i s'individualitzen.

Amb aquests canvis en la vida familiar apareix un nou tipus de casa, així com una progressiva concentració de la població. Aquestes cases noves, situades als afores dels dos centres de població importants de Formentera, exemplifiquen clarament la diversificació dels espais. La cuina adquireix una autonomia pròpia i esdevé el centre de la vida domèstica: és el lloc de reunió per a menjar, el lloc per a les activitats domèstiques quotidianes i, alhora, el lloc per a rebre els veïns, amics i parents. Té una porta d'entrada independent a la part oposada a la façana principal i serveix com a accés indirecte a la casa.

La sala (ja no és el *porxo*) perd el paper d'espai multifuncional de la casa i esdevé un espai buit de persones, espai de pura recepció potencial sense cap funció específica i sense el ric joc de funcions que tenia el *porxo*.⁹ La sala és tan sols un decorat ostentatori on simplement van entrant els objectes que defineixen la forma de vida de les famílies mitjanes modernes. A mesura que va omplint-se d'aquests objectes, es buida dels significats propis del *porxo*. Hom no dorm ja, hom no treballa, hom no menja ni reb ningú en aquest espai. La porta principal de la casa que dona accés a aquesta sala roman sempre tancada (hom entra per la porta de la cuina), puix que ha estat convertit en espai fred: pur objecte necessari de consum, sense cap significació per a les activitats domèstiques. El significat radica simplement en allò que conté i no en el seu ús.

Així com la interacció social entre famílies va perdent intensitat i es va convertint en una relació abstracta entre individus, la sala es transforma en un espai desintegrat de la casa, on pràcticament no s'hi pot entrar per a viure, puix que representa exclusivament els models familiars externs als quals intenten adaptar-se els grups domèstics actuals. No és un refugi confortable davant la creixent racionalitat, neutralització i anonimat de l'espai exterior, sinó un lloc on es troben els signes dels modes de vida importats des de fora. Una nova capacitat social per emprar aquests signes i per manipular nous estils de vida domèstica implicarà una utilització més intensa de la sala com a escenari d'ostentació social. Si no, romandrà tancada pràcticament tot l'any. Les cases deixaran de tenir l'homogeneïtat que caracteritzà les cases dels emigrants.

En aquestes noves cases, les habitacions diferencien clarament les generacions. La vida domèstica es divideix en espais diferenciats que separen els components del grup domèstic i, alhora, les

9. Sobre l'aparició d'aquesta habitació buida, simple espai abstracte de representació, cf. F. Zonabend (1980: 40) quan explica la introducció de models familiars burgesos a la vida camperola. Cf. també O. Löfgren (1984: 54-58), qui parla de l'escissió entre el rebedor —espai de representació— i la cuina —espai de la vida quotidiana— entre la classe obrera sueca de començaments de segle i la seva resistència a una utilització més *racional* de l'espai domèstic que proposaven els arquitectes racionalistes.

normes de conducta familiar resulten modificades. Tant la distància entre generacions com la divisió entre sexes canvien de sentit. Els fills adquireixen més autonomia respecte als pares i les dones deixen d'estar tancades a les cases i separades dels homes. Tot el joc de jerarquies entre generacions i entre sexes que es produïa al *porxo* està mancat de sentit davant aquesta nova sala convertida en simple escenari desintegrat de les funcions domèstiques. La vida íntima familiar és separada radicalment de la representació domèstica que es conjugava al *porxo*. La sala no és utilitzada per a res i sembla simbolitzar tan sols la possibilitat d'una relació que en realitat mai no té lloc. La família s'ha separat del món exterior, s'ha refugiat dins de la casa i la sala ha esdevingut un espai de relació abstracta a mesura que les formes de sociabilitat comunitàries han anat desapareixent. Aquesta sala buida expressa l'escissió entre el món de la intimitat i el de la representació familiar que ja no pot entrar a l'escena de la vida comunitària. El joc entre el secret i la representació exterior deixa de tenir sentit, convertint-se tan sols en un reflex de la capacitat de consum.

Aquestes noves cases, pel fet de simbolitzar una nova forma de vida, d'adaptació a noves activitats econòmiques i de ruptura amb l'ideal d'autosuficiència domèstica, representat per la casa dels emigrants, esdevindran models per a les altres. Les velles cases disseminades per tota l'illa es transformaran radicalment, el *porxo* perdrà els seus usos i significats i es transformarà en un espai unidimensional com la sala de les cases noves, espai de representació social. Hom no sap gaire bé com fer-lo servir i perd progressivament el seu paper de centre de la vida familiar. El model de vida familiar reclòs en si mateix s'imposa a tots els racons de l'illa. Les cases velles, desvaloritzades com a espai domèstic, esdevenen fonamentalment un objecte d'especulació davant la demanda turística. Moltes són venudes i llurs residents s'instal·len en aquestes noves construccions properes als nuclis urbans. Paradoxalment, aquestes cases abandonades esdevenen un valor molt apreciat com a objecte de consum estètic perquè reuneixen precisament totes les característiques d'allò que hom ha denominat arquitectura popular del Mediterrani. És com si el turisme definís els objectes estètics de l'habitatge, excloent-hi els antics residents, que eren els qui donaven sentit a aquelles formes.

Aquest aïllament familiar junt amb la desintegració de les formes de relació tradicionals, aquesta ruptura d'allò que hem anomenat temps familiar i temps social, troba la seva contrapartida en una forma específica d'afirmar la pròpia identitat col·lectiva. Es desenvolupa un altre discurs que torna a unir allò que la tecnologia, la modernitat, el món exterior i el turisme havien dispersat. L'adjectiu *pagès* és aplicat positivament a tots els productes culturals propis de l'illa i *ésser pagès* segueix essent una forma d'afirmació positiva dels propis valors. Si, gràcies a l'emigració a Amèrica, *ésser pagès* es convertia en una possibilitat real i en l'ideal d'una economia domèstica, amb els canvis econòmics i socials produïts pel turisme, *ésser pagès* esdevé fonamentalment una ideologia d'afirmació de la pròpia identitat col·lectiva davant la invasió del món exterior.

Quan els productes agrícoles propis tenen una difícil sortida als mercats locals davant els productes de fora i quan «tothom té un tros de terra per cultivar, però ningú no pot viure de sa terra», hom valora positivament els propis productes conreus pel grup familiar i hom distingeix clarament els productes propis dels que vénen de fora. *Ésser pagès* esdevé, doncs, una forma d'afirmació col·lectiva i de trobar un mode de comunicació social davant la ruptura de les formes de vida del passat i la invasió dels models de vida estranys. D'aquesta manera, el sistema de valors manté la seva estabilitat i no es produeix un trencament absolut amb el passat.

Si, a nivell del discurs familiar i del discurs dels habitatges individuals apareix clarament la ruptura amb el passat, a nivell d'aquest discurs col·lectiu podríem afirmar que el temps és recuperat. El passat reapareix i afirma la seva continuïtat amb el present. Mitjançant la pròpia continuïtat com a *pagesos*, hom afirma la pròpia tradició.

Bibliografía

ARIÈS, PH.

1973 *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Seuil.

BOURDIEU, P.

1972 «La maison ou le monde renversé», in *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève, Droz, pp. 45-69.

COLLOMP, A.

1978 «Maison, manières d'habiter et famille en Haute Provence aux XVII et XVIII siècles», *Ethnologie Française*, 8(4): 301-320.

1983 *La Maison du Père*, Paris, P.U.F.

CHAMBERLIN, F.

1927 *The Balearics and their People*, London and New York, John Lane.

DU BOULAY, J.

1974 *Portrait of a Greek Mountain Village*, Oxford, Clarendon Press.

ELIAS, N.

1978 *The Civilizing Process*, Oxford, Basil Blackwell.

1982 *La sociedad cortesana*, México, F.C.E.

GIBERT, J. M.

1845 «Relación de la visita practicada en las islas de Ibiza y Formentera al tenor de la real orden de 25 de Agosto de 1845, por el jefe político de la provincia», in I. Macabich, *Historia de Ibiza* (II), 1966: 250-271.

HABSBURGO LORENA, Archiduque Luis Salvador de.

1886-1890 *Las Baleares. Las antiguas Pityusas* (2 vols), trad. de F. Manuel de los Herreros, Palma de Mallorca.

LÖFGREN, O.

1982 «The Swedish Family: a Study of Privatisation and Social Change», in P. Thompson (ed), *Our Common History. The Transformation of Europe*, London, Pluto Press, pp. 233-250.

1984 «The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden», *Ethnologia Europaea*, XIV: 44-64.

NAVARRO, V.

1901 *Costumbres de las Pithiusas*. Memoria sobre derecho consuetudinario y economía popular, Madrid, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas.

PARSONS, T.

1943 «The Kinship System of the Contemporary United States», *American Anthropologist*, 45: 22-38.

SEGALEN, M.

1980 *Mari et femme dans la société paysanne*, Paris, Flammarion.

SIMMEL, G.

1977 *Sociología 1: Estudios sobre las formas de socialización*. Madrid, Revista de Occidente, 2.ª edición.

SPELBRINK, W.

1936-37 «Die Mittelmeerinseln Eivissa und Formentera. Eine Kulturgeschichte und lexicographische Darstellung», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XXIV: 184-281 i XXV: 1-147.

VILA VALENTÍ, J.

1950 «Formentera: Estudio de Geografía Humana», *Estudios Geográficos*, 40: 384-442.

WALLERSTEIN, I., MARTIN, W. G. and DICKINSON, T.

1982 «Household Structure and Production Process: Preliminary Theses and Findings», *Review* V(3): 437-458.

ZONABEND, F.

1980 *La mémoire longue*, Paris, P.U.F.